

## ОБРАЗИ «СТАРОСВІТСЬКИХ БАТЮШОК ТА МАТУШОК» У ТВОРАХ А. СВИДНИЦЬКОГО ТА Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

*У статті аналізуються образи священників та їхніх дружин у романі А. Свидницького «Люборацькі» та оповіданні Б. Антоненка-Давидовича «Спокуса». Зазначивши подібність часопросторових форм (колонізований простір в очікуванні кінця світу) і спільність зображеної ситуації розпаду родини, наголошено на відмінності персонажів. Конфлікт між ними в романі А. Свидницького є міжнаціональним, демонструє наслідки колонізації, а в оповіданні Б. Антоненка-Давидовича – внутрішнім, морально-етичним, виявляючи кризу віри. Також зроблено висновок про розвиток реалістичного письма: посилення психологізму, об'єктивності та інтелектуальності.*

**Ключові слова:** священник, реалістичне письмо, есхатологія.

*В статті дан аналіз образів священників і їх жін в романі А. Свидницького «Люборацькі» і розповіді Б. Антоненко-Давидовича «Искушение». Отметив схожість временно-пространственных форм (колонизированное пространство в ожидании конца света) и общность изображенной ситуации распада семьи, автор подчеркивает отличие персонажей. Конфликт между ними в романе А. Свидницького является межнациональным, демонстрирует последствия колонизации, а в рассказе Б. Антоненко-Давидовича – внутренним, морально-этическим, выявляющим кризис веры. Сделан также вывод о развитии реалистичной манеры письма: усилении психологизма, объективности и интеллектуальности.*

**Ключевые слова:** священник, реалистическая манера письма, эсхатология.

*The article deals with the analysis of the images of priests and their wives in the novel «The Lyuboratsky» by A. Svydnytsky and in the short-story «Temptation» by B. Antonenko-Davydovych. Having mentioned similarity of the temporal-spatial forms (the colonized space waiting for a doomsday) and similarity of represented situation of family disintegration, the author emphasizes the difference of the characters. In A. Svydnytsky's novel the conflict between them is international, showing colonization consequences, and in the story by B. Antonenko-Davydovych the conflict is internal, moral and ethical, revealing faith crisis. Besides, the conclusion depicts the development of the realistic style of writing: strengthening of psychological insight, objectivity and intellectuality.*

**Key words:** priest, realistic writing, eschatology.

Образ священника й духовного пастиря є одним із наскрізних в українській літературі. Перейшовши через багато століть, він демонструє цілий спектр втілень: праведники й чудотворці з Києво-Печерського патерика, відступники в полемічній літературі, голяк-странник у І. Вишенського, воїн у П. Куліша, старосвітські батюшки та матушки І. Нечуя, запанілі у І. Франка, аж до аморальних перевертнів у радянських письменників. Кожне з цих втілень визначене не лише ступенем релігійності автора, але й характером усєї епохи. Однак через тривалий атеїзм суспільства образ священників у новій літературі є недостатньо дослідженим і переважно зринає під час аналізу певних творів чи художніх практик (С. Єфремов, О. Білецький, І. Сивкова про творчість І. Нечуя-Левицького, М. Зеров, Н. Данюк про А. Свидницького). Мета пропонованої статті –

висвітлити специфіку втілення образу священника в реалістичних творах XIX та XX століть і його залежності від характеру доби та стилю (течії). Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: з'ясувати принципи функціонування художнього світу та місця у ньому священника, порівняти отримані моделі, охарактеризувати та пояснити природу відмінностей. Матеріалом дослідження є роман А. Свидницького «Люборацькі» (1861-1862) та оповідання Б. Антоненка-Давидовича «Спокуса» (1968), які, за типологією Л. Оляндер, ведуть діалог через тезаурус [4, с. 23].

Обидва твори є розповідями про руйнацію священницьких родин під впливом зовнішніх обставин. Родина Люборацьких – о. Гервасій, його дружина, син та три доньки, живуть на Поділлі у середині XIX століття, коли цей регіон було остаточно підкорено

Російською імперією. Ці реальні час і простір набувають у романі додаткової семантизації. Насамперед, справджується думка Дж. Бейкера, що художній простір реалізму є імперським [8]. Поділля постає територією між двома центрами, що поширюють на нього свій вплив: Російською імперією і лише формально колонізованою, але нескореною Польщею. Ця специфіка простору відповідає системі персонажів: українська священницька родина, російські церковні й освітні ієрархи та польські пани. У час польського панування священники утримували громаду від зміни ідентичності й протистояли поневоленню, однак подвійна колонізація, за якої вони опиняються у залежній позиції, змушує їх шукати шляхів утверджувати свій статус. Тож отець Люборацький відправляє сина в Крутянську бурсу, де його відлучують «мужичити», тобто говорити українською; а доньку Масю – до пансіону в Тернівку, де їй прищеплюють польську зневагу до хлопів та попів. Це закладає початок «домової» війни в родині. Зміна ідентичності Антося і Масі не обмежилася мовою – вони цілком перестають працювати, переконані, що це справа лише хлопів, якими вважають своїх родичів. Повноправним власником добробуту Люборацьких вважає себе і надісланий владикою Тимоха, за якого змушена вийти заміж Оріся. Його ставлення до неї (образи і приниження) та до пастви загалом демонструють привілейоване становище, що мали росіяни в Україні. Тобто родина Люборацьких зображена моделлю суспільних відносин Поділля: російська і польська меншість правом зверхності визискує українців, працею яких живуть.

Простір роману складають топоси хати, навчальних закладів, панського двору та врешті придорожньої корчми. Перший з них був втіленням українського старосвіття, з якого вирушають герої на навчання, щоб, повернувшись, спричинитись до його занепаду і руйнації. Освітні заклади постають не як центри науки, а як установи русифікації/полонізації. Зображаючи їх, письменник лише побіжно згадує дисципліни чи коло знань учнів, натомість зосереджує свою увагу на побуті і порядках: хабарях, доносах, крадіжках тощо, з яких читач може дійти висновку, що справжніми наслідками цього навчання стає спотворення моралі.

Час у романі – побутово-біографічний. Його вимірюють народним календарем, як це віддавна заведено в побуті українських селян, коли кожне свято було знаком до початку тих чи інших дій. Цей народний календар, а також навчання Антося зумовлюють циклічну природу часу. У романі небагато подій, що демонструють лінійний рух: смерть Люборацького, одруження Орісі, Масі, сварка громади з Тимохою, загибель Орісі, нещасливе кохання Антося. Ритм роману складає зміна сцен домашнього та бурсацького (семінарського) побутування часто в тих самих періодах річного циклу, що дає нам змогу оцінити моральний занепад героїв.

Крім того, в романі зображено також минулий та майбутній час. Минуле зринає час від часу, протиставляючись своїми славними сторінками понурій сучасності: «Він [дід Масі], бач, знався з гайдамаками, з тими степовиками, що в Ганщині

жили. Знатного ти роду попівна, давнього роду. Якби це другими часами, то який полковник так би і взяв тебе: ти знатного роду!» [5, с. 85]. Натомість тема майбутнього виписана дуже опукло, втілюючись у есхатологічні примовляння старої Люборацької. Передрікання її батька («Недарма мої татуно покійні ... було розказують, що як збижиться страшний суд і матиме анцихрист народитись, то всюди будуть школи, будуть ученики і учителі. А то будуть не ученики, а мученики, не учителі, а мучителі. Оце ж бо воно й єсть» [5, с. 69]), що неодноразово повторюються упродовж тексту і цим наголошуються, перетворюють родинну трагедію Люборацьких на символ занепаду нації і світу. Л. Ушкалов, дослідивши творчість Панаса Мирного, сформулював тезу, винісши її у заголовок своєї праці: «Реалізм – це есхатологія» [6]. Вважаючи глибинним підґрунтям творчості письменника есхатологічну ідею, дослідник називає магістральним сюжетом усієї його творчості боротьбу Правди з Кривдою. Можна впевнено ствердити, що есхатологізм був притаманний і А. Свидницькому, у творі якого, окрім кінцесвітніх передрікань, змальовується занурення людини у зло, чому сприяє і соціальний добір (Антось, що попри свої вади виглядає вищим за Ковинського і Робусинського, вмирає, а вони успішно влаштовуються у світі).

Які ж події відбуваються в описаному хронотопі? Головною подією у внутрішньому світі твору є зміна ідентичності (при цьому національна ідентичність супроводжена численними чеснотами, першими серед яких є працьовитість та шанобливість). Подія є найдрібнішою одиницею сюжетної побудови. На думку Ю. Лотмана, «чим менше ймовірності у тому, що ця подія може мати місце, ... тим вище розміщується вона на шкалі сюжетності. Таким чином, подія – завжди порушення певної заборони, факт, який мав місце, хоча не повинен був його мати» [3, с. 17]. Тому рух сюжету, подія визначається вченим як перетин забороненої межі, а рух героя у відведеному йому просторі не становить подію. У творі Свидницького подія пов'язана із перетином межі між українським та чужинським, імперським. Тому подіями є ополячення Масі, русифікація Антося, поява Тимохи. Однак долання межі семантичних полів у внутрішньому світі «Люборацьких» не веде до злиття з новим оточенням і не несе щастя – Мася накладає на себе руки, Антось помирає, Тимоху арештовують за вбивство. Якщо розглянути події у художньому світі роману з точки зору частотності, впадає в око, що найчастіше увага письменника прикута до смерті (о. Гервасій, Антось, Оріся, Люборацька, Мася). Натомість єдине у творі народження (Фоні) належить до безсюжетності. Можна зробити висновок, що головною ідеєю, яку обдумував на той час письменник, був згубний вплив імперії на українську націю.

Як і належить героям реалістичного твору, герої А. Свидницького неоднозначні, позбавлені ідеалізації, узалежнюються від соціальних умов їхнього існування. Цікавою своєрідністю образів священників є те, що вони практично позбавлені так би мовити «професійної» характеристики: проповіді о. Гервасія

належать до безсюжетності. Читач змушений задовольнитися авторовим запевненням, що «приведи татарина, що зроду-віку не чув божого слова – і той зрозуміє: і голос мав (о. Гервасій. – С. Ж.) на славу, і читав, як горохом сипле, – кожне слово, наче виточене, з його уст викачувалось. То й любо було в церкві постояти, набоженства послухати» [5, с. 31]. При цьому така професійна характеристика супро-воджується і оцінкою його господарських здібностей, що виступають як рівнозначні. Власне, важко говорити про його релігійність і побожність. Принаймні, він позбавлений одухотвореності, святості, просвітленості, що мали б супроводжувати його фах з точки зору релігії. Його життя, як і інших священиків у творі, – це родинний побут, невід’ємною якістю якого є забезпеченість (невипадково усі священики в романі шукають «багатшу» парафію). Позбавивши своїх героїв православної духовності, високих моральних якостей, автор оцінює їх залежно від того, чи тримаються вони рідного народу. Предки героїв – священики, що були задіяні у гайдамацькому русі, підтримавши таким чином боротьбу свого народу проти гноблення, оцінюються дуже високо – як мученики, о. Гервасій, хоч і став мимоволі призвідцем розпаду родини, на емоційному рівні оцінюється загалом позитивно, бо тримався громади: «Гим і громада його поважала і любила, що малої дитини не промине, не сказавши доброго слова. А що з старим, то й до розмови стане» [5, с. 31], а ось священики нового покоління демонструють широкий спектр гріхів: сварливість, пияцтво, мстивість, зрадництво. Цей занепад письменник напряду пов’язує із обов’язковою російською освітою, адже о. Гервасій вивчився лише на бакалавра («тих високих наук і в очі не бачив, і чути про їх не чував, і слухать навіть не любив» [5, с. 31]), але характеризується автором як добрий священик, тоді як нові постають як «професійно непридатні» – «мимрить-мимрить, наче теля ремінь жвакає. Та ще й на московське; а ти в церкві стоїш, і спать хочеться...» [5, с. 31].

Характерно, що негативне зображення священиків у російській літературі пов’язується дослідниками (зокрема Г. Чудиною) із наслідками никонівського розколу [7], а в українській – це наслідок віддалення їх від рідної «старовини» й змосковщення. Тут також доцільно нагадати дослідження Л. Горболіс [2], де вона переконливо доводить сакралізацію землі в українській літературі. Спосіб зображення героїв у «Люборацьких» також підтверджує це: праця священицької родини на землі, її зв’язок із рідним ґрунтом становили основу щастя, а віддалення від хліборобства й від рідного кореня знищило сім’ю.

Вертикальну типологію можна увиразнити і горизонтальною, адже нове покоління священників не однорідне. Антось Люборацький, попри русифікацію, лідарство й втрату шанобливості, ще усвідомлює покликання свого фаху: «От які попи! От який з них ужиток для пастви! Невже ж і я такий буду? О, ні! Грім мене вбий, що ні!..» [5, с. 167]. Ця оцінка передбачає певні ідеали, що ще лишилися у його душі, щоправда, вони не вплинули на подальший розвиток подій, але дають надію, що за інших

обставин Антось міг реалізуватися. Принагідно зауважимо, що Антось, як і більшість Люборацьких, майже позбавлений ініціативи, задовольняючись пасивним виконанням чужої волі, підкорившись обставинам; активними в художньому світі Свидницького є лише негативні герої. Такими є колеги Антося по бурсі та семінарії – Ковинський та Робусинський. Перший – лідар і злодій, другий – виказувач і підлабузник. Крайнім виявом занепаду моралі серед священиків є росіянин Тимоха Петропавловський. Йому взагалі не йдеться про громаду й паству, свій приход він розглядає як своєрідне підприємство. Почавши з нехтування звичаїв і виказування зневаги до українців, серед яких прибув жити, Тимоха обкрадає громаду, тиранить дружину й тещу, аж поки не вбиває.

Слід також зупинитися на зображенні матушок у романі – старій Люборацької, Орисі та Галі. Паніматка Люборацька – цілком до пари своєму чоловікові: її поважає громада за працьовитість, звичайність та справедливість. На початку роману читач бачить її доброю господинею, чією працею тримається родинний добробут, відповідно вона навчає і свої доньки. Вона свято шанує старовину і свого батька, постійно посилається на його авторитет, а через нагадування його есхатологічних навчань, вона видається, мабуть, найрелігійнішим персонажем. Люборацька наділена високими морально-етичними якостями і постає в романі берегинею роду, не лише в символічному, але й прямому значенні: її працею вивчено Антося, зібрано придане Масі, виховано Теклю і Фоню. Однак наприкінці твору Люборацька пішки веде онука до бурси і вмирає від серцевого нападу у придорожній корчмі. Її правда зазнає поразки у світі кривд.

Несправедливий світ спотворює й обраницю Антося Галю, яка з дещо манірної, але щирої дівчини перетворюється на черству перелюбницю. Приглушивши в собі справжні почуття, вона ігнорує норми християнської моралі, живучи своїми забаганками. Її антипод – Орися, яку так само видали заміж за нелюба, – втілення християнської покорності, гине від рук свого чоловіка. Тобто можна зробити висновок, що жіночі образи роману так само підкорені есхатологічній ідеї і доповнюють (а у випадку Орисі – на контрасті) образи своїх обранців.

Оповідання Б. Антоценка-Давидовича «Спокуса» частково повторює мотивну структуру «Люборацьких», але вже в нові часи. Дія оповідання розгортається в неназваному місті (вгадується Охтирка), яке стає об’єктом боротьби денікінської, більшовицької та української армій. Простір картографується фронтними вістями: узято Харків, відступили від Мелітополя, зупинилися в Богодухові; що відтворюють бої більшовиків із денікінцями, тоді як українська армія перебуває в позасюжетності. На переконання о. Йосипа, місто є частиною великої імперії й у цій боротьбі його помисли на боці добровольчої армії, яка, на його думку, захищає від червоних безбожників християнську віру. Дія розгортається у двох топосах: домі Федоровського і соборі – духовному центрі міста. В домі о. Йосипа немає ладу й добробуту, які читач бачить на початку хроніки Люборацьких. Адже

герої Б. Антоненка-Давидовича – ніби нащадки молодшого покоління з твору Свидницького: тесть о. Йосипа наживався на громаді, відмежувавшись від свого походження навіть зміною прізвища, його донька увійшла в гріх, а тому вони обоє вдалися до обману Федоровського. Подружнє життя, що почалося з облуди, не стало щасливим. Але не гріхи викликають у о. Федора есхатологічні думки, а богоборча більшовицька влада.

Час у творі – історично-біографічний – демонструє, як події громадянської війни визначили долю героя. Хронологічно це перша половина квітня – перша половина травня 1919 року, у межах яких слід окремо виділити такі часові маркери, як Великдень та Зелені свята. В обидва свята о. Йосип править службу: в день воскресіння Христа він очікує дива (приходу денікінців, а отже, перемоги християнства), а на Зелені свята (коли за християнським вченням Господь створив Землю, а за язичницькими віруваннями шанували демонологічних істот), спустошений боротьбою з дияволом, проголошує: «Миром править сатана». Есхатологія від Федоровського у творі має подвійне осмислення – як божевільня священика і як характеристика нової влади, мотив сприйняття її як «бісової» присутній і в інших творах письменника.

Головною подією в оповіданні є спокуса, і семантичними полями у творі є не простір, а боже і диявольське. Усе своє життя о. Йосип осмислює як сповнене спокусами Сатани. Перейшовши через численні випробування в особистому житті (обман у шлюбі, недоречна поведінка дружини і ревності, професійна слава), о. Федоровський не витримує випробування, яке випадає на долю суспільства (перемога безбожної влади). Вільні мотиви (за Б. Томашевським) оповідання переграються із романом Свидницького: матушка Маргарита нагадує Галю наприкінці твору, офіційна освіта теж протистоїть домашньому вихованню, хоч тут вже йдеться про комсомол, у родині панує розбрат тощо.

Порівняння образів Люборацького і Федоровського демонструє динаміку образу священика в українській літературі впродовж століття. О. Йосип зображений вже не як представник сільської інтелігенції, а як релігійна особа, чие життя підкорене служінню Богу. Побут і господарські питання, які формували образ Люборацького, відсуваються у безсюзетність, а натомість читачеві увазі пропонуються «професійні» будні героя: екстенії, служби, молитви, його вміння й чесноти: «Виголошуючи під час обідень казання, він і сам запалювався, викликаючи в простих жінок глибокі зітхання, а в чоловіків – зосереджену увагу. Він не торгувався за хрестини, вінчання й похорон, задовольняючись тим, що дадуть, а часом навіть вертав бідному назад його нужденну лепту» [1, с. 289]; «Він міг забагатіти з того, якби піддався спокусі диявола користолюбства, але той не мав над ним сили. Міг би зтягти отця Йосипа в свої тенета й диявол марнославства,... але й цей диявол мусив поступатися перед мужицькою непохитністю колишнього злидня-паламарчука» [1, с. 302]. Божі заповіді становлять для о. Йосипа найвищу цінність як втілення добра і справедливості. Його безмежна

віра в освячений християнством порядок затуляє від нього несправедливість там, де релігійні норми входять у конфлікт з гуманістичними принципами. Свою дружину він вважає приватною власністю, даною йому шлюбом («Жена да убоится своего мужа...» [1, с. 292]), над якою він має неподільну владу. І хоч матушка Маргарита не була сповненою чеснот, її становище в родині викликає співчуття.

Християнство визначає не лише мотиви й учинки о. Йосипа, але й його помисли: на початку твору він задумується над образом демона з однойменного твору Ю. Лермонтова і вражається його контроверсійною сутністю, цей твір стає приводом до сумнівів у Божій всемогутності та справедливості – від первородного гріха і до безнастанних війн, і роздумів про те, ким є сатана. Знання, отримані в семінарії, о. Йосип починає випробовувати власним досвідом, і зло нового часу виявляється сильнішим. Релігійність о. Йосипа визначає і вцілому лексику твору, оскільки священик є фокалізованим персонажем: життя його назване тяжким хрестом, стосунки з дітьми – карою Божою, дружину – блудницею, спільні ночі порівнюються з розпинанням її на подружньому ложі, а більшовицька влада характеризується передусім як безбожна, нехристиянська і сатанинський витвір тощо.

Якщо суспільний поступ від часів Люборацьких змінив життя синів о. Йосипа, які навчаються не в семінарії, а в гімназії і, на відміну від Антося, вже не мусять ставати священиками, то жодних змін не стається у становищі матушки, життя якої обмежене вимогами чоловічого сану, лишаючи їй тільки побут. Її спроби «емансипації» – недоречні й наслідком мають лише прикрі прізвиська «світської матушки» та «попадді з бзиком». Безумовно, було б надто тенденційно вважати Маргариту нещасною жертвою патріархального світу, однак у вільніших умовах вона б могла реалізувати свою натуру з менш руйнівними наслідками.

Порівняння цих творів демонструє зрушення у статусі та сприйнятті священиків і їхніх родин, зумовлені суспільними змінами. Одночасно можна спостерігати і розвиток реалістичного письма в Україні. Якщо хронотоп навіть через сто років зберігає спільні прикмети: колонізований простір напередодні кінця світу, то в зображенні людини маємо суттєві зрушення. Інертність зовнішньо змальованих постатей замінюється активністю як життєвої позиції, так і психічного життя. Герої А. Свидницького переважно характеризуються через дії та мову, а зображення психологічних процесів є обмеженим. Письменник лише подекуди вдавався до відтворення внутрішніх монологів героїв, воліючи переказувати їхні думки й почуття, перебуваючи в позиції посередника між героєм і читачем, але такого, що впливає на передаване власними оцінками й коментарями. Натомість найзначимішим у моделі персонажа Б. Антоненка-Давидовича є свідомість і само-свідомість героя. Письменник широко користується невластною прямою мовою, відтворюючи складну боротьбу ідей та почуттів свого героя. Зображення ідейного кола, у якому рухається о. Федоровський,

поширює інтелектуальне начало письма. Якщо А. Свидницький описував священика тим самим способом і тими самими лексичними засобами, що й селянина, сакралізуючи землю, а не релігію, то Б. Антоненко-Давидович осмислює матеріал

неможливий, з точки зору письменника XIX століття (пригадаймо реакцію Панаса Мирного на заклик Коцюбинського та Чернявського розмістити в новому альманасі твори з життя інтелігенції) і в домірних йому параметрах.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Твори : в 2 т. / Б. Антоненко-Давидович. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 2. – 653 с.
2. Горболіс Л. Герой у зв'язках із сакральною землею: нові аспекти прочитання української класики / Л. Горболіс // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 3. – С. 61–66.
3. Лотман Ю. Структура художественного текста / Ю. Лотман // Лотман Ю. Об искусстве. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 1998. – С. 14–285.
4. Оляндер Л. Проблеми міжлітературного діалогізму: компаративістський аспект / Л. Оляндер // Літературознавча компаративістика : [навчальний посібник] / [ред. Р. Гром'як, упор. : Р. Гром'як, І. Папуша]. – Тернопіль : РВВ ТДПУ, 202. – С. 20–29.
5. Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / А. Свидницький ; [упор. і приміт. Р. Міщука, вступ. стаття П. Хропка]. – К. : Наукова думка, 1985. – 574 с.
6. Ушкалов Л. Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний / Л. Ушкалов. – Харків : Майдан, 2012. – 184 с.
7. Чудинова Г. Художественное воплощение образов священников в западноевропейской и русской литературе. Доклад на четвертых аввакумовских чтениях (Пермь, 2012) [Електронний ресурс] / Г. Чудинова. – Режим доступу : <http://www.starover-perm.narod.ru/avvakumreadings.htm>.
8. Baker G. Realism's empire: empiricism and enchantment in the nineteenth-century novel / Geoffrey Baker. – Columbus : The Ohio State University, 2009 – 246 s.

© Жигун С. В., 2013

*Дата надходження статті до редколегії 25.03.2013 р.*